

BASS LÁSZLÓ

ÉRTÜK ÉS VELÜK SZÍNHÁZZAL AZ ELŐÍTÉLETMENTES FIATALOKÉRT*

A Norvég Civil Támogatási Alap támogatásával zajlott le az a drámapedagógiai foglalkozássorozat, amely a szegénységről, a kirekesztettségről és a fiatalok körében is jelen lévő előítéletességről szól, 16–18 éves diákoknak. A komplex programot a Gyerekesély Egyesület (GYERE), a Mentőcsónak Egység és a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) valósította meg.

Az elmúlt évben öt fővárosi és tíz vidéki középiskola tanulói (több mint 400 diák) vett részt ebben a programban, amely színházi, filmes és drámapedagógiai eszközökkel dolgozta fel a fiatalok számára a társadalmi kirekesztődés, a szegénység, az idegengyűlölet és a diszkrimináció legfontosabb kérdéseit. A 16–18 éves diákok élményszerű helyzetekben tapasztalhatták meg ezeket a társadalmi problémákat, és alakíthattak róluk véleményt.

A programban részt vevő diákok többsége az átlagosnál jobb helyzetű családból származott, és bár meglepő módon magas arányban (60%) számoltak be arról, hogy életük során érte őket hátrányos megkülönböztetés nézeteik, vallásuk, származásuk, életmódjuk miatt, az előzetes kérdőíves adatfelvétel szerint mintegy fele hajlamos volt elfogadni szélsőségesen kirekesztő nézeteiket is.

A foglalkozások által kínált interaktív helyzetekben a fiatalok messzemenően bizonyították, hogy képesek a problémák árnyalt megítélésére, és nyitottak közös megoldási lehetőségek keresésére.

A Gyerekesély Közhasznú Egyesület és a Mentőcsónak független színházi formáció együttműködve a Társaság a Szabadságjogokért jogvédő szervezettel és az UCCU Roma Informális Oktatási Alapítvánnyal 2015 márciusa és 2016 szeptembere között a Norvég Civil Támogatási Alap pályázati támogatásával bonyolította le a „*Színházzal az előítéletmentes fiatalokért*” elnevezésű programját.

Ez a foglalkozássorozat 16–18 éves középiskolás diákokra irányult elsődlegesen azzal a céllal, hogy elősegítse a fiatalok emberi jogi érzékenyítését, gondolkodásuk formálását a színházi nevelés és a drámapedagógia eszközeivel. A 15 iskolai osz-

* A tanulmány az NCTA támogatásával lezajlott „Színházzal az előítéletmentes fiatalokért” projekt zárótanulmányának rövidített változata. A teljes zárótanulmány elérhető a projekt (www.pirez.hu) és a Gyerekesély Közhasznú Egyesület (www.gyere.net) honlapján.

tályban mintegy négyszáz diák bevonásával zajló program során fél éven keresztül (öt alkalommal ellátogatva egy-egy osztályhoz) dolgoztunk együtt a fiatalokkal. Ez idő alatt képet kaptunk a diákok szegénységgel, kirekesztődéssel, diszkriminációval kapcsolatos ismereteiről, véleményéről, beállítódásairól, és kísérletet tettünk arra, hogy ismeretek nyújtásával, tapasztalatok megosztásával erősítsük körükben a szolidaritást, csökkentsük a kisebbségekkel szembeni előítéleteket és a rasszizmust.

A másfél éves munkában pedagógusok, drámapedagógusok, színészek, társadalomtudósok, filmesek, jogászok dolgoztak együtt. Most a pályázat lezárultával szeretnénk közreadni tapasztalatainkat, remélve, hogy iskolában dolgozó, fiatalokkal foglalkozó kollégáink segítséget kaphatnak mindebből saját munkájukhoz.

A program 5 foglalkozásból épült fel:

1. foglalkozás: Pirézek (interaktív dramatikus játék az előítéletekről)
2. foglalkozás: Szociopoly (színházi társasjáték a szegénység és kirekesztődés kérdéseiről)
3. foglalkozás: Jogtalanul (a diszkrimináció kérdéseinek megvitatása kisfilmek segítségével)
4. foglalkozás: Romának lenni (párbeszéd roma önkéntesekkel)
5. foglalkozás: Gondoljuk újra (reflektálás a program egészére az újraalkotás módszereivel)

Mielőtt ismertetnénk az egyes foglalkozások tapasztalatait, érdemes áttekintelnünk, mi jellemezte a programba bevont diákokat.

Akikkel dolgoztunk

A programba először 10, majd időközben további 5 középiskolai osztály kapcsolódott be.¹ Közülük 6 szakközépiskolai és 9 gimnáziumi osztály volt, kisebb részben a fővárosból (5 osztály), többségében vidéki városokból – Egerből, Pécsről, Miskolcraól, Nyíregyházáról és Nagykállóból (10 osztály). Az iskolák között egyházi és egy alapítványi fenntartású intézmény is képviseltette magát.

Az iskolák kiválasztásánál az volt a célunk, hogy a programot elsősorban olyan intézményekbe vigyük el, ahol a diákok a szegénységet, a diszkriminációt, a kirekesztődést nem élik át a mindennapjaikban. A fiatalok érettségét adó középiskolák tanulói, mindannyian nagyvárosokban élnek, így nem meglepő, hogy

¹ Andrássy György Katolikus Közgazdasági Szakközépiskola (Eger), Apáczai Csere János Gimnázium (Budapest), Árpád Fejedelem Gimnázium (Pécs), Babits Mihály Gimnázium (Budapest), Bethlen Gábor Szakközépiskola (Budapest), Csik Ferenc Gimnázium (Budapest), Diósgyőri Gimnázium (Miskolc), Gárdonyi Géza Ciszterci Gimnázium (Eger), Korányi Frigyes Gimnázium (Nagykálló – 2 osztály), Művészeti Szakközépiskola (Nyíregyháza), Művészeti Szakközépiskola (Pécs), Újpesti Két Tanítási Nyelvű Műszaki Szakközépiskola (Budapest), Wesselényi Miklós Szakközépiskola (Nyíregyháza), Zrínyi Ilona Gimnázium (Nyíregyháza)

társadalmi státuszuk jobb, mint a magyarországi átlag. A pedagógusokkal készített előzetes interjúk alapján azonban világossá vált, hogy az iskolák egy része az átlagnál nehezebb helyzetű diákokkal dolgozik.

„Az osztály tanulóinak jelentős része nehéz anyagi körülmények között él, egy-egy osztálykirándulásra, színházra szüleik nem tudnak pénzt szánni. Az osztályban van állami gondozott, nevelőszülőnél nevelkedő diák, és olyan tanuló is, aki a családjával még soha sem lakott saját lakásban – jelenleg is albérletben élnek.” (fővárosi szakközépiskola)

Diszkrimináció mindenkit érhet – mégis meglepetéssel tapasztaltuk, hogy ezeknek az átlagosnál jobb helyzetű, középiskolába járó fiataloknak jelentős része (63%-uk) érzi úgy, hogy élete során előfordult vele hátrányos megkülönböztetés. A diszkrimináció oka a fiatalok többségében valamilyen külsőség: testalkatuk, külsejük miatt érzik úgy sokan, hogy bizonyos helyzetekben érdemtelenül kerülnek hátrányba, mert túlsúlyosak, alacsonyak, vagy nem elég csinosak. A diszkrimináció másik része a felnőttek világával szembe forduló magatartásból fakad, a lázadás elemi formáit választó tetovált, festett hajú, extrémén öltözködő fiatalok maguk provokálják a társadalmi közeg ellenállását. A diszkrimináció persze itt is fájdalmas élmény: egy jó feleletre rossz jegyet kapni, mondjuk, egy furcsa frizura miatt nem kisebb trauma, mint egy állásinterjún kudarcot vallani, mondjuk azért, mert a jelentkező 50 év feletti. Végezetül a diákok egy része a hátrányos megkülönböztetés „klasszikus” formáiban is érintett, a fiatalok között voltak kisebbségi etnikai, nemzeti csoporthoz tartozó (3%-uk vallotta magát romának, 2%-uk tartozott más kisebbséghez), fogyatékkal élő vagy tartósan beteg diákok is.

Előzetes ismeretek és beállítódások szegénységről, romákról

Az emberek, a fiatalok ismeretei vagy személyes érzete a szegénység mértékéről nem tudományos elméletek szerint alakul: ezeket a mindennapi tapasztalat és a média híradásai alakítják. A fiatalok véleménye szerint (átlagosan) Magyarországon 2,2 millió ember él szegénységben (2012-ben ugyancsak középiskolások között hasonló adatot regisztráltunk: akkor 2,1 millió volt a szegények számának becsült mértéke).²

Sokan gondolják úgy, hogy a tizenévesek közömbösek a társadalmi problémákkal kapcsolatos kérdések iránt. Ezt cáfolja az a tény, hogy becsléseik a sze-

² 2015-ben a hivatalos szegénységi küszöb alatti jövedelme volt a magyar népesség 14,6%-ának (kb. 1,4 millió embernek), ugyanekkor a lakosság 41,5%-a a létminimum alatti jövedelemből élt (Policy Agenda 2016).

génység mértékéről többségében nem irreálisak, zömmel a mélyszegénységben élők kb. 500 ezres és a létminimum alatt élők kb. 4 milliós értékei között szórnak. A becslés „komorsága” szignifikáns kapcsolatban volt a fiatalok családi hátterével, szülei anyagi helyzetével. Minél jobb anyagi körülmények között él egy fiatal, annál kevésbé érzékeli, hogy a szegénység Magyarországon sok százezer ember mindennapjait teszi élhetetlenné.

Arról is kérdeztük a fiatalokat, hogy szerintük *„egy átlagos családban mennyi pénz kellene minimálisan egy havi megélhetésre?”* A válaszok itt is nagyon szórnak, de a megadott összegek középértéke (a diákok becslésének átlaga 257 800 Ft volt) szinte fillére megegyezik a hivatalos technikával erre a családtípusra – 2 felnőtt, 2 gyerek – számított létminimummal (255 200 Ft)!

A szegényekkel kapcsolatos nézetekben a legfontosabb – mondjuk így: világnézeti – eltérés abban ragadható meg, hogy a szegénységet inkább az egyén, vagy inkább a társadalom felelősségének tekintjük-e.

„A Tárki 2009-ben készített adatfelvételében megkérdezettek több mint harmada (37%) gondolja úgy, hogy a szegények elsősorban annak köszönhetik elszegényedésüket, hogy nem elég törekvők, nem dolgoznak elég keményen.” (Medgyesi–Scharle 2012: 21)

A mi tizenéveseink – hasonlóan a magyar társadalom egészéhez – inkább hajlanak az egyén felelősségét hangsúlyozó érvelésre: túlnyomó többségük szerint ma Magyarországon, aki akarja, az el tudja tartani magát (76%). Még többen (85%) gondolják úgy, hogy a támogatásokat feltételekhez kell kötni, és a fiatalok 65 százaléka azt is szabályozná, hogy a családok mire fordíthatják ezeket az összegeket.

Az elmúlt évek kormányzati politikája és a közvélemény egyaránt a szolidaritás csökkenése és a szegényellenes paternalista beállítódás irányában mozdul el, így nem meglepő, hogy a középiskolás fiatalok ezt a főáramot követik nézeteik kialakítása során. De ahogyan azt a korábbiakban is láttuk, a középiskolások véleménye, beállítódásai erősen kapcsolódnak családi hátterükhöz. Itt sincs ez másképp: a jobb anyagi helyzetben élő fiatalok jelentősen elutasítóbbak a szegénységgel kapcsolatosan, mint azok, akik ettől az élethelyzettől nincsenek annyira távol.

A szegényekkel szembeni elutasító vagy paternalista beállítódásnál is riasztóbb, hogy a fiatalok többségének romákkal kapcsolatos véleménye szélsőségesen kirekesztő és előítéletes. A kutatás során használt kérdéssor több hazai kutatásban is szerepel, így azt is megállapíthattuk, hogy a cigányellenesség az általunk vizsgált fiatalok között nagyjából idomul a hazai tendenciához.

Romákra vonatkozó negatív állításokkal egyetértő fiatalok aránya (%)

A cigány lakosság számának a növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát	69
Az országnak nem kell áldoznia arra, hogy a cigányok anyanyelvükön is tanulhassanak	68
A cigányokat rá kellene szoktatni arra, hogy ugyanúgy éljenek, mint a magyarok	64
A bűnözési hajlam a cigányok vérében van	60
A cigányok nem érettek arra, hogy saját dolgaikban dönthessenek	52
Csak helyeselni lehet, hogy vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be	51
A cigányokat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együttélésre.	38

Pirézek – az absztrakt keret

Programunk első foglalkozása a *Pirézek* című előadás,³ egy rendhagyó társadalomismeret-óra, melynek témája az előítéletesség. Váltakoznak benne a színházi és az interaktív részek, vagyis a diákok hol nézőként, hol gondolkodótársként vesznek részt a folyamatban.

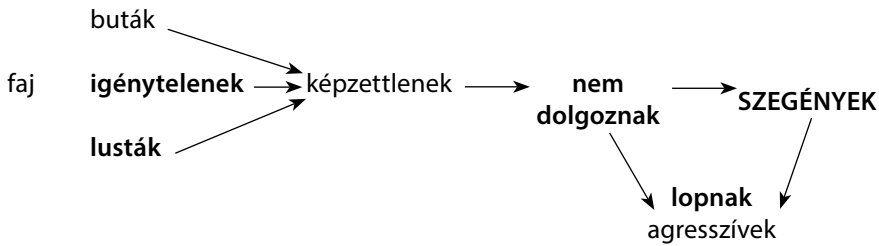
A darab Drazen Sívák horvát színész theARTo módszere alapján készült (az előadás nem egy történetet mesél el, hanem a színész valamilyen konkrét tudásanyagot akar átadni a diákoknak, amihez segítségül hívja a színházat). A *Pirézek* is tartalmaz szárazabb, definíciószerű részeket, illetve színházi jeleneteket, amik az adott témát, problémát, kérdéskört illusztrálják.

A darab elején a színészek saját életükből hozott történeteken keresztül vezetik el a nézőt a színészekkel szemben tapasztalható pozitív és negatív előítéletekig. A „*színésznők egyenlő kurvák*” előítéletet vizsgálva feltérképezik, milyen feltételek szükségesek egy előítélet kialakulásához és elmélyüléséhez.

Az óra második felében a diákokat egy elképzelt társadalomban a többség szerepébe lépteti a darab, ahol egy képzeletbeli kisebbséget, a pirézeket kell jellemeznük a nézőknek.

A foglalkozás során egy tulajdonságokkal nem jellemezhető (hiszen nem is létező) embercsoportot kell tehát a diákoknak bemutatni. Kevés kapaszkodót kapnak ehhez: a pirézek a mi társadalmunkban kisebbségben vannak (a népesség 20%-át teszik ki), és hogy az együttélésünk konfliktusos. A problémás pirézek legáltalánosabb jellemzői egy nagyon konzisztens (leginkább a romákról alkotott előítéletekre emlékeztető) rendszerré álltak össze az osztályok többségében:

³ A Szputnyik Hajózási Társaság 2011 tavaszán kezdett el színházi neveléssel foglalkozni, akkor mutatták be *Antigoné* című osztályterem-színházi előadásukat Gígor Attila rendezésében, amit budapesti, vidéki és határon túli középiskolákban játszottak. Ezt követte Fábíán Gábor *Pirézek* című színházi nevelési programja, amely a MU Színházzal koprodukcióban készült.

A modell központi eleme, a bűnök kútforrása a szegénység. A közösség ideális tagja az az ember, aki fenntartja önmagát és családját, aki nem szorul rá másokra, nem csökkenti a közösség erőforrásait (nem kér segílyt, nem lop). Ebben a modellben az önfenntartás forrása a munka, amelynek sikeréhez képességek, képzettség és motiváció kellene.

Miután a diákok megfogalmazták, mi is a baj a pirézekkel, a színészek törvényjavaslatokat kérnek tőlük a „pirézkérdés” megoldására.

A diákok többségi szerepből megfogalmazott megoldási javaslatai szinte kivétel nélkül szankcionálók. A javaslatok mintái könnyen tetten érhetőek létező diktatúrák létező törvénykezésében: gyakorlatilag minden osztályban felmerült a koncentrációs tábor, a gettóba zárás (igen gyakori volt a „kerítés” szó használata), sőt a népirtás lehetősége. Ne felejtjük el: ez provokált helyzet, a fiatalok nem fasiszták, hanem az általuk ismert panelekre támaszkodnak!

A konkrétan felmerülő problémák (munkakerülés, kriminalitás, képzetlenség, ápolatlanság) kezelésére adott tippek már közelítenek akár a mai magyar valóság megoldási kísérleteihez – a kényszer és a büntetés keretein belül maradvá.

A munkakényszer különböző formái merülnek itt fel: kényszermunka, szigorú közmunka (pirézek csak „alja munkát” kapjanak), munkakönyv (sic!) bevezetése, ellátások munkaviszonyhoz kötése, büntetőadók bevezetése az elhelyezkedni nem tudóknak. A munkára kényszerítés mellett megszigorítanák a segélyezés feltételeit (vagy megszüntetnék azt). A megoldások nem voltak túl kreatívak – ezek a ma Magyarországon többé-kevésbé létező megoldások megfogalmazásai.

A kriminalitás (elsősorban lopásról van szó) leküzdésére a büntetési szigor növelését tartják alkalmasnak a fiatalok is: statáriális jellegű törvénykezést, súlyosabb büntetéseket (a kéz levágásától a száműzésig), és mindenképpen erősebb kontrollt (kamerák kellene, kemény büntetések, ha szemetel stb.).

Minden osztály kitért a nevelés és oktatás fontosságára – ebben a kontextusban s maradvá a büntető jellegnél: az oktatás (persze csak a szakképzés) kötelező lenne, az ebből kimaradó családok büntetést kapnának (nem jár a segély, nem kapnak ételmet stb.). A családi háttér negatív hatásainak kiküszöbölésére a piréz csecsemőket elvonnák szüleiktől, és ők intézetben, vagy nem piréz családokban nevelkednének. A kötelező közfürdők használatának részletes kidolgozására több osztály is kísérletet tett.

A fiatalok által produkált – pontosabban reprodukált – társadalmi reakciómód nagyon vonzó: látszólag egyszerű megoldást kínál a társadalmi problé-

mákra. A foglalkozások is azt igazolták, hogy ilyen elképzelésekkel választásokat lehet nyerni.

A következő óra első felében a két színész ismét párbeszédet kezdeményez, azonban most a diákokat a pirézek szerepébe léptetjük, szembesítjük őket a többségi társadalom (az előbb épp általuk felvázolt) elképzeléseivel. Ezután a pirézek szerepében maradva kellene megtalálniuk a velük szemben élő előítéletek csökkentésének lehetőségeit.

Mivel a többségi javaslatokat a diákok az előítéletek mentén alkották meg, és nem tények alapján, e szerepváltással alkalom adódik azt is megvizsgálni, hogy vajon milyen hatással van egy kisebbségben élő ember mindennapjaira, ha a többségi előítéletek állandósulnak, a köztudatban valóságossá válnak. Azt is megtapasztalhatják egyúttal, hogy az ítélkezés hatással van az előítélet sújtotta csoportra abban az esetben is, ha semmilyen igazságalapja nincs. Fontos, hogy mindezt szerepből érezhetik meg, érzelmi indulatokat is kiváltó vitákban.

A javaslatok kidolgozására kisebb csoportokban teszünk kísérletet. A kiscsoportos munka lehetővé teszi az osztály kevésbé hangadó, visszahúzódó tagjainak érdemi munkáját, bevonódását az aktív folyamatba. Meggyőződésünk, hogy e tanulók éppúgy követik az eseményeket, mint a többiek, ám a kisebb csoportokban lehetőségük van véleményüknek hangot is adni, vitázni, aktívan részt venni a folyamatban. Megoldásként sokszor merült fel közös programok szervezése, médiakampány vagy érdekképviselő létrehozása.

Már itt, az első foglalkozás során kiderült, hogy a fiatalok az órák tartalma mellett nagyon fogékonyak voltak erre a „nem iskolás”, a szabad véleménynyilvánítást bátorító módszerre is:

„Felvetődtek olyan gondolatok, amiket utána továbbvittem: napokig foglalkoztatott, vagy egy régebbi kérdésemre választ adott. Az egészben az volt a legjobb, hogy éreztem, hogy ez értünk és velünk történik, és érdekel Titeket, hogy mit gondolunk.”

„Jólesett, hogy a »Pirézek«-ben a drámatanárok és a színészek is odajöttek az adott csoporthoz, és segítségükre voltak.”

Szociopoly – a virtuális valóság

A második foglalkozás – Szociopoly⁴ – a szegénységről szólt. Az előadás kedvező fogadtatása jórészt a színházi elemeknek volt köszönhető, a legtöbb diák az átélés-átélhetőség dimenzióját emelte ki az értékelés során:

„Szociopoly – minden nagyon tetszett benne. A jelenetek minden mezőnél fantasztikusak voltak, és olyan volt, mintha mi is ott lettünk volna, és így testközelből élhetjük ezt át.”

„A Szociopolyban a szituáció, az, hogy én is benne lehettem és megtapasztalhattam a mélyszegénységet, az szuper jó volt, tanulságos!”

„Nagyon könnyen, lelkesen vonódott be az egész történetbe az osztály, és király volt, hogy közben ténylegesen – ahogy az életben – a szereplők megbízhatatlan szar alaknak vagy kedves szomszédnak kezelték minket. A játékosság ebben a lényeg, hogy a tabukat ne kezeljék úgy, hogy most hú, egyégy tabu, és most ezt nagyon feloldjuk.”

Ezen az órán – bár még csak virtuálisan – kiléptünk az absztrakció világából. A darab a mai magyarországi kistelepüléseken élő szegény családok életéről szól. A családok jövedelemre csak segélyekből, alkalmi vagy feketemunkából számíthatnak. A 10–15 nézőből álló csapatoknak (akik 4 tagú családokat – szülők és 2 gyermek – képviselnek) egy hónapig kell megélniük ezekből a forrásokból. A hónap napjait jelző táblán haladnak, miközben színészek mutatják be rövid jelenetek keretében a falu nevezetesebb lakóit: az uzsorást, a rendőrt, a polgármestert, akik közvetlenül meg is szólítják a nézőket, akiknek döntéseket kell hozniuk az egyes helyzetekben. A következőkben azt mutatjuk be, hogy a fiatalok milyen stratégiák mentén alakították saját túlélési esélyeiket.

A Szociopoly falujában alig van munkalehetőség, de valami azért mindig adódik: a csapatok egytizedében fordult csak elő, hogy semmilyen munkához nem jutottak a hónap során. Lehet például közmunkát vállalni – a fiatalok 25 százaléka azonban nem akart közmunkásként dolgozni. A közmunkára jelentkezők csaknem fele (44%) megkapta ezt a munkalehetőséget. A közmunka választása jelentősen meghatározta a végeredményeket: akiket felvettek, relatíve

⁴ 2010 nyarán Bass László szociológus és Fodor Kata szociális munkás kidolgoztak egy olyan társasjátékot (a Szociopolyt), amelyben a részt vevő játékosok virtuálisan átélhetik a szegénység adta anyagi korlátokat, azt a feszültséget, hogy az életben maradáshoz szükséges kiadásokra sokszor már a hónap közepén sincs pénze az embernek, hogy a forrásokhoz jutás lehetőségei sokak számára mennyire szűkösek. 2014-ben a Szputnyik Házjázási Társasággal együttműködve elkészült a társasjáték színházi változata Fábrián Gábor rendezésében. A darab bemutatója után nem sokkal a Szputnyik – a működési források folyamatos hiánya miatt – megszűnt, utódjaként a Mentőcsónak Egység folytatta a színházi nevelési programokat. Az átalakulás nehézségei ellenére a Szociopoly a bemutató óta eltelt másfél évben a 80. előadásnál tart. A Szociopolyról a www.szociopoly.hu weboldalon található részletes információk.

biztonságban voltak, akiket viszont elutasítottak a jelentkezők közül, átlagosan 50 ezer forintos tartozással végeztek a játékban. Figyelemre méltó azonban, hogy akik a nyílt munkaerőpiacban bíztak, és nem jelentkeztek közmunkára, átlagosan csaknem 100 ezer forintos adóssággal zárták a hónapot.

A feketemunka választása a legális alkalmi munka helyett általánosnak mondható magatartás volt a játékban (a munkavállalók 85%-a döntött így). Ugyanezek a játékhelyzetben feketemunkát választó diákok voltak azok, akik kérdőíves kutatásunkban csaknem 60 százalékban úgy nyilatkoztak, hogy feketemunkát nem, vagy csak végső esetben vállalnának, ha szegénységben élnének.

Sokkal erősebb morális gátat kell legyőzni (a játékban és a valóságban is) ahhoz, hogy valaki lopással jusson jövedelemhez. Ennek ellenére játékosaink fele (!) nem utasította vissza ezt a lehetőséget a játék utolsó hetében. Bár a „lebukás” kockázata nagy volt (sejthető volt, hogy nem hagyjuk büntetlenül a csatornafedél ellopását), azok, akiknek ekkorra már kezelhetetlenül nagy adóssága volt (háromszor akkora, mint a lopást elutasítóké) megpróbálkoztak ezzel a lehetőséggel. Talán emlékszünk rá, ők azok a fiatalok voltak, akik az előző foglalkozáson (Pirézek) a lopást kézlévágással javasolták megtorolni.

A szerencsejátékkal mindenki megpróbálkozott, a kérdés csupán az volt, hogy mennyi pénzt tesznek kockára a játékosok (a játék harmadik hetére már nem sok készpénz – átlagosan 17 ezer forint – volt a zsebükben, és – szintén átlagosan – ugyanennyi tartozásuk is volt.) Azok, akik ebben a helyzetben a meglévő pénzüik több mint felét kockáztatták, rosszabb helyzetben voltak, mint a kevesebbet kockáztató társaik. A szerencsejáték összességében nem tudta jelentősen módosítani a túlélési esélyeket.

A középosztályi stratégiák legfontosabb eleme a hosszú távú tervezés, a beruházások tervezése, az adósságok elkerülése általában megoldhatatlan szűkös források esetén. A játékba bevont diákok ezeket a skillket jórészt elsajátították már saját családjukban.

A játékban lehetséges beruházások közül a legkézenfekvőbb a nagybevásárlás választása a drága helyi „kisbolt” helyett. Ez a választás azonban kockázattal is jár: rögtön a hó elején szinte egy fillér nélkül maradnak. Ezzel a dilemmával szembesülve a fiataloknak csupán 15 százaléka próbálkozott a hosszú távra tervező stratégiával. Ez az alacsony arány abból is fakadt, hogy a döntés konfliktusba kerül egy másik (szintén középosztályi) kíváncsisággal: aki kifizette a rezsi-csekkjét, annak már nem maradt pénze a szupermarketre. A villanyszámlát nem lenne muszáj azonnal befizetni, ennek ellenére a fiataloknak magas volt a lakás-rezsi haladéktalan befizetésére való hajlandósága: 70 százalékuk az első héten rendezte ezt a kiadását. A játékban – és persze a valóságban is – a szegény családoknak kevés lehetősége nyílik beruházásokra, nem nagyon van tartalékuk, amit a későbbi haszon reményében felhasználhatnának.

Spórolni igazán a gyereken lehet a játékban. A váratlan kiadások jelentős része a gyerekneveléshez kapcsolódik: tápszerre, cipőre lehet szüksége a játékbeli gyerekeknek, kiadások adódhatnak az iskoláztatásával kapcsolatban, és meg is bete-

gedhet: szemüvegre, tetűirtó szerre kellene költenie játékosainknak. A diákok – akik maguk is gyerekek, akiknek szükségleteire ma még szüleiknek kell költeni – játékbeli gyerekeik felmerülő (jogos) igényeinek csak a felére költöttek. Fontos tapasztalatok ezek, ha meggondoljuk, hogy a diákok 65 százaléka értett egyet azzal az állítással, hogy a „támogatásokat természetben kell adni, így a család nem fordíthatja másra” azokat.

A fiatalok többsége eddig nem találkozott olyan élethelyzettel, melyben csupán rossz és rosszabb döntés közül lehet választani. A foglalkozás talán legerősebb alap-élménye a diákok számára a kiszolgáltatottság átélése, amit a szűkös forrásokból való „normális” gazdálkodás lehetetlensége mellett az is elviselhetetlenné tesz (még egy játékban is), hogy a szegénységben élőkkel szemben mindenki hatalmi helyzetben van – és közülük a legtöbben érzékeltetik is velük saját felsőbbrendűségüket.

A korrumpt polgármester, a diszkrimináló rendőr, a monopóliumhelyzetével visszaélő vállalkozó, a rasszista boltos, a szankciókkal fenyegető védőnő és a leereszkedő pedagógus sorra alázza meg a diákokat, akik néhány gyenge kísérlet kivételével elfogadják ezt a status quót. Elfogadják, és erősítik is: az őket megnyomorító helyi hatalommal szemben lojálisak, korrumpálják a rendőrt (a diákok 70%-a), támogatják az egyértelműen rajtuk hatalmaskodó polgármester újraválasztását (73% !!!) – sokszor meg is fogalmazva, azért, mert ettől remélik a hatalom jóindulatát: segílyt, munkát, kicsivel könnyebb életet.

A játék lezárása után a drámatanár vezetésével a résztvevők – a játékban megtörtént konkrét döntési helyzeteket vizsgálva – elemezték, mi akadályozta a családok továbblépését, és megpróbálták végiggondolni, milyen beavatkozások, milyen változások lennének szükségesek ahhoz, hogy a mai magyar valóságban a jelenleginél több esélyhez jussanak a szegénységben élő emberek.

Jogtalanul – a realitás felé

A harmadik alkalommal azt vizsgáltuk, hogy mi a többségi társadalom és az egyén felelőssége a diszkriminatív helyzetek elkerülésében, megelőzésében és megoldásában.

Az óra kerete egy falugyűlés, melyet a drámatanár hív össze egy a médiában megjelent riport miatt, amiben a faluban megesezt diszkriminatív eseményekről számolnak be. A cél az, hogy a fiatalok reagáljanak valamit a „lakóhelyüket” ért médiatámadásra.

A riportfilm már nem egy konstruált valóság kereteiben mozog: a filmet a Társaság a Szabadságjogokért készítette a valóságos helyszíneken valóságos embereket megszólaltató *Esélytelenül* és *Jogtalanul* című dokumentumfilmjeik részleteit összevágva.

A faluban élő többségi szerepéből sokféle attitűdöt ki tudtak próbálni a résztvevő fiatalok. A fiktív keret adja azt a lehetőséget, hogy olyan viselkedésmintákat is felvegyenek, melyeket hétköznapi egyáltalán nem tennének meg. Így lett roma-

gyűlölő a legnagyobb demokrata, sőt az is megtörtént, hogy erősen előítéletes diák játszott olyan falulakót, akinek roma a házastársa. Igaz, hogy ezek a szerepcserék, nézőpontváltások ebben a formában esetlegesek, a résztvevők kreativitásán múlnak, és nem előre tervezettek, ám annál hasznosabbak. Reagálunk a filmre a következő kérdések mentén: hogy lehetségesek ezek az igazságtalanságok, mit kompenzálnak velük, miért csinálják, milyen hatással van ránk, a többségi lakosokra, kinek a felelőssége, tehet-e ellenük valamit valaki és ki? Mit tehetünk mi faluközösségként? Egyénként milyen helyzetekben kellene fellépni és hogyan?

Mivel alapvetően a többségi társadalom felelősségének kérdését szeretjük volna körüljárni, adódott, hogy a romákkal szembeni „mindennapi” diszkrimináció legyen a témánk: magasabb büntetések kiszabása, a közmunkaprogramba való bekerülés nehézségei, az egészségügyben tapasztalható diszkriminatív helyzetek stb.

Ez a döntésünk nem várt következményekkel is járt: néhány osztályban akadtak olyan tanulók, akik hangot adtak ellenérzésüknek azzal kapcsolatban, hogy számos diszkriminatív helyzet van a világon, és nem értik, miért mindig a romákkal kapcsolatosak kerülnek előtérbe. Ezek a hangok aztán jó lehetőséget adtak annak a megbeszélésére, hogy a romák ellen irányuló diszkriminatív megnyilvánulások milyen mértékűek, és össze lehetett szedni azokat a csoportokat, melyek még hasonló mértékű megkülönböztetésnek vannak kitéve. Ennek kapcsán azokról a helyzetekről is tudtunk szót ejteni, amikor mi magunk kerülünk hasonló helyzetbe, sőt az iskolai környezetben előforduló hátrányos megkülönböztetésen alapuló igazságtalanságokat is tudtuk elemezni. Ennek kapcsán esetenként kinyithattuk a kérdést (kilépve a falu lakójának szerepéből): vajon az iskolában, szűkebb valóságos környezetünkben tapasztalható diszkriminatív helyzetekre milyen lehetséges „törvényi” szabályozás volna alkalmazható?

A drámatanár megteheti bármely ponton, hogy kilépteti az osztályt a szerepből, és már önmaguként reflektálnak mindarra, ami történt. Ehhez a vitaszínház módszerét használhatja, melynek lényege, hogy eldöntendő kérdést teszünk fel a téma kapcsán, „igen” és „nem” oldalra választjuk szét az osztálytermet, egymással szembe ültetve a két vélemény képviselőit, majd érveket hallgatunk meg mindkét oldalról. A vita során átüléssel jelzi, akit meggyőztek. Ez a forma segít értelmes és belátható keretek között tartani az indulatokat is kiváltó, heves vitákat, s nem hagyja veszekedéssé fajulni a nézőpontok ütközését még akkor sem, amikor nyilvánvalóan érzelmileg érintetté válnak a résztvevők.

A sorozat első két foglalkozása megteremtett egy elfogadottá váló interaktív szabályrendszert, amelyben jól körülhatárolható szituációkra kellett reagálniuk a fiataloknak. Ezt a kötött keretet próbálták meghaladni a drámapedagógusok a harmadik alkalommal – jóval nagyobb szabadságot adva a diákoknak.

„Igazából az összes óra jól sikerült, kivéve egyet, a filmnézőset. Valahogy nem jött át az osztálynak, hogy mégis mi célja volt?”

„Ami nem tetszett, hogy a videós órán se eleje, se vége nem volt az egésznek.”

„A filmezést nem tudtam annyira értékelni, nem láttam értelmét, hogy mi próbáljunk megoldani ilyen problémákat, nem is nagyon tudtunk hozzászólni.”

A foglalkozással kapcsolatos nagyon kevés pozitív visszajelzés érdekes módon éppen azt tartotta az óra előnyének, amit a többség nehezen vagy értetlenül fogadott: *„a filmes órán mindenki szabadon megmondhatta a véleményét”*.

A népszerűtlenség a fentiek mellett a provokált konfrontációk kezeléséből, pontosabban a fiatalok ilyen irányú tapasztalatlanságából eredt. Nagyon sokan döbbenten érzékelték ezeken az órákon, hogy véleményük másokból ellenállást válthat ki, és hogy a konfliktus előre is viheti a közösséget.

„A videófilmes órán nem tetszett, hogy muszáj volt állást foglalni, és nem lehetett semleges helyzetet képviselni.”

„Egyedül az nem tetszett, mikor kisfilmeket néztünk, és utána két csoportba kellett állni, mert több konfliktus is kialakult.”

Romának lenni – személyesség

A sorozat negyedik órájában a negatív sztereotípiák csökkentésén túl a párbeszéd lehetőségének megteremtését céloztuk meg. Ezt az órát az UCCU Alapítvány – programunktól függetlenül is végzett – foglalkozásával igyekeztünk megvalósítani. *„Magyarországon a cigányellenes emberek jelentős része nem is igazán ismeri azokat, akiket elutasít. Az Uccu általános és középiskolás diákoknak teremt lehetőséget a találkozásra és a beszélgetésre roma fiatalokkal”* – fogalmazza meg küldetését az Alapítvány. Tapasztalataikról az UCCU munkatársának beszámolóját idézzük:

„A foglalkozások összességében jó hangulatúak voltak. A diákok aktívan vettek részt a különböző játékos feladatokban, véleményüket és gondolataikat bátran megosztották egymással és velünk is. Többször tapasztaltuk, hogy a téma érdekes számukra, szívesen beszélnek és kérdeznek. A projektben részt vevő pedagógusok is, akik részt vettek a foglalkozásokon, pozitív visszajelzéseket adtak az Alapítvány moderátorainak.

(...) Az összes foglalkozás során két olyan osztállyal találoztunk, ahol jelenlétünk komoly feszültséget generált. Az egyik észak-alföldi gimnáziumban több negatív történetet hallottunk a diákoktól, melyhez egyértelműen ellenséges, romaellenes vélemények is kapcsolódtak: »aki nem bír viselkedni, azt el kell különíteni«, »a szegregáció nem rossz, a társadalom nem szereti őket, legyenek csak külön«. A foglalkozás minden szempontból kihívásnak számított.

Hasonló reakciókat kaptunk egy fővárosi gimnáziumban is: »ne menj bicska nélkül oda, ahol cigányok vannak«, »ellenőrzöm a telefonom, megvan-e még«. Ebben az iskolában a diákok nagyon korrekten jelezték is, hogy már unják a témát, és az egész toleranciaképzést (itt az iskola más programjaira is utaltak). Ekkor megkérdeztük a diákokat: ha semmi ilyenről nem szeretnétek beszélgetni, akkor mi legyen a terv? Maradjunk, és beszéljünk valami másról, vagy menjünk el? »Engem sokkal jobban érdekelne, hogy miért mennek olyan korán férjhez a lányok? Milyen eredetű a nyelv? Milyen tabuk vannak a kultúrában?« Félretettünk az eredeti elképzelésünket, és belementünk egy olyan beszélgetésbe, ami a roma kultúrának azokat az elemeit érintette, amiről ezek a fiatalok korábban nem hallottak (babonák, hiedelmek, szerelmi kötések, átkok stb.). A hangulat, ami az óra elején fagyos volt, hamar feloldódott, figyelmesen hallgatták a különböző történeteket, dialógus alakult ki közöttünk.”

A foglalkozások közül egyértelműen az UCCU Alapítvány programja generálta a legnagyobb feszültségeket az osztályokban, a visszajelzések szélsőségesen ambivalensek voltak: az osztályok egy részéből csak negatív visszajelzések érkeztek erről a foglalkozásról, máshol ezt tartották a sorozat legjobb elemének.

„Az UCCU kínos volt, mert nem lehettem őszinte, ha véletlenül mondtunk valamit, azonnal azt mondták, hogy hülyeség. Oldani kellett volna a feszültséget, nem volt jó, hogy se Gábor, se Zsuzsa [a korábbi foglalkozásokat vezető munkatársaink] nem volt ott.”

„A legjobb az az óra volt, amikor két roma nő jött be hozzánk. Nem minősítettek minket, nem vették magukra, amiket mondtunk, bevitték minket az erdőbe alig pár instrukcióval. Céltudatos előadás volt, profi, mégis szabad átgondolásban. Életszerű volt a szituáció.”

A konfliktusok nagyobb része abból fakadt, hogy ennek a foglalkozásnak a módszertana nem illeszkedett a többi óra által közvetített logikába. A projekt egésze azon dolgozott, hogy a diákok maguk alakítsanak ki kritikus véleményt egy-egy kérdésben, és ezért a célért a többi foglalkozáson akár azt is vállaltuk, hogy ez a vélemény nem közelít az általunk helyesnek gondolthoz. Itt a foglalkozás vezetői egyértelműen állást foglaltak arról, amit ők helyesnek tartanak.

„Borzasztó volt az egész, olyan infókat mondtak, ami senkit sem érdekelt. Azt próbálták elhítenni, hogy a cigányok a legjobbak, és mi, »fehérek« rásziszták vagyunk.”

„Nem volt jó, agyimosásnak nézett ki, nem vettek minket komolyan.”

Gondoljuk újra – reflexiók

A foglalkozássorozat végén szükségesnek láttuk a résztvevők visszajelzéseinek összegyűjtését a modell átalakításához és javításához. Emellett önreflexióra is lehetőséget szerettünk volna teremteni valamiképpen, ezért a reflektív óra a program ránk gyakorolt hatásának, hibáinak és eredményeinek, tanulságainak újraalkotását tűzi ki az utolsó foglalkozás céljául.

Az egész csoportban számba vettük az együtt töltött alkalmakat, majd a diákok egyéni munkában összeírták, hogy mik voltak az események emlékezetes, illetve felejthető, unalmas vagy valamiért bosszantó részei. Mindenki legalább egy-egy dolgot felírt mindkét kategóriába.

Az óra második, nagyobbik felében pedig a résztvevők korosztályának készítettünk az előítéletesség, diszkrimináció elleni figyelemfelhívó alkotásokat, melyek a diákok szerint hatással tudnak lenni a mai középiskolásokra.

E munka első részeként ötleteket gyűjtöttünk olyan alkotási formákra, melyek jó eséllyel elérik a fiatalokat, nem hagyják őket hidegen, és könnyen elérhetőek. Számos ötletük volt erre a filmtől a gifen és képregényen keresztül egészen a dalokig, médiakampányig. A felmerült formákra szerveződő kisebb csoportokban lehetőségeinkhez képest el is készítettük ezeket az alkotásokat: dalok, forgatókönyvek, eseménytervek születtek.

Az újraalkotás módszerét azért tartottuk a reflexió megfelelő módjának, mert nemcsak a témára, hanem önmaguk és a korosztályuk témához való kapcsolódására, viszonyára is reflektálhattak általa a diákok. Az alkotás olyan összetett folyamat, mely során nem szlogenekben, tanulságokban verbalizálták az amúgy is sokszor végigbeszélt kérdéseket, hanem újra kellett értelmezniük, mások számára is érthetővé kellett tenniük mindazokat a tapasztalatokat, melyhez a program során jutottak.

A diákok visszajelzéseinek egy része érintette azt a kérdést is, hogy a programnak „volt-e értelme”, hogy sikerült-e a diákok között elérnünk valamilyen változást. Hogy csökkentek-e az öt foglalkozás hatására az előítéletek. Egy ilyen típusú munka hatásvizsgálata azért nem egyszerű, mert a résztvevők jelentős része az elvárt választ adja a fenti kérdésekre. Ennek megfelelően a visszajelzések többsége pozitív volt:

„Ezen alkalmakon rájöhettünk, hogy milyen nagy probléma a megkülönböztetés, kiközösítés, hogy ne ítéljük első látásra, és ne annak higgyünk, amit hallunk, hanem saját tapasztalatainknak higgyünk.”

„Az első előadásban szörnyen szélsőjobbos volt az osztály, kis rasszizmussal fűszerezve. De mivel a rasszizmus tanult, nehezen, de megtörhető. Így összességében nagyon-nagyon örülök a programnak. Az utolsó előtti előadásra a legszélsőségesebb előítéletekkel rendelkezők is kinyitották a sze-

müket, és nagyon meglepett ez. Pár ember változásának hatására leesett az állam.”

Bár a visszajelzések többsége a program egészére vagy egyes elemeire nézve pozitív volt, nagyon fontosnak tartjuk a megfogalmazódott ellenérzéseket is. A fiatalok egy része úgy érezte, hogy ő – vagy az osztály – messzemenően toleráns, nem volt szükség arra, hogy velünk találkozzanak.

„Nem a mi szintünkön volt. A társadalmi problémákat játékokkal meg filmek segítségével beszéltük meg, mint valami óvodás csoport. Továbbá ezekről a dolgokról ez az osztály valószínűleg elég jól értesült, és ez a foglalkozás semmit nem változtatott a nézőpontokon vagy a véleményeken.”

„Szakiskolákban kéne ilyen foglalkozásokat tartani, megnevelni az ottani diákokat, szemléltetni velük a kisebbségek helyzetét.”

„Nekünk igazából már kialakultak a nézeteink, ezt nem lehet változtatni, de jó, ha beszélünk róla.”

A bírálatok másik része éppen ellenkező tartalmú volt. Ezek a fiatalok is úgy ítélték meg, hogy nincs szükségük érzékenyítő programokra, ám azért tartották feleslegesnek, mert teljes biztonsággal állították, hogy nézeteik – amelyekkel szemben fogalmazódtak meg érvek és kérdések az órákon – megingathatatlanok.

„A cigányságról, mikor szó volt, szerintem senkinek nem változott a véleménye. Jól éreztük magunkat, de az előadás után, ahogy beszéltünk, senki nem mondta, hogy most már másképpen látja őket. Ezzel én is így vagyok.”

„Nem vagyok benne biztos, hogy ez az egész bárkinek is változtatott a véleményén, viszont engem azzal, hogy ennyiszer rám erőltették, hogy végighallgassam ugyanazokat az elveket, csak jobban felidegesítettek.”

Meggyőződésünk, hogy a megfogalmazódott véleményeknél sokkal fontosabb eredménye a programnak a részvétel maga. Fontos, hogy egy-egy diák jól vagy rosszul érezte magát a foglalkozásokon, fontos, hogy úgy érzi, nézetei megváltoztak-e, vagy sem, de a program hatása nem annyira az élmény interpretálásában, hanem az átélt tapasztalatokban rejlik. Hogy szolidárisabbak, megértőbbek, nyitottabbak lettek-e a diákok, azt nem tudjuk (bár reméljük). De az egészen bizonyos, hogy a társadalmi problémákra adható válaszokat ma kevésbé egyszerűnek látják, mint a program megkezdése előtt.

Epilógus – a program kiterjesztése: regionális központok létrehozása⁵

A program megvalósításának kezdetén felmerült a gondolat, hogy ha sikerül egy jól működő eszközt kifejlesztenünk, akkor azt feltehetően mások is eredményesen tudnák használni. Mivel ezt a folyamatot meglehetősen nehéz a fővárosból koordinálni, innen fakadt a regionális központok létrehozásának gondolata.

Az kezdettől fogva világos volt, hogy a foglalkozások egyik legfontosabb erőssége a színészek jelenléte az osztályban. A színházi eszközök sokat segítettek abban, hogy a figyelmet fenntartsuk és sikeresen bevonjuk a diákokat egy nehéz és fárasztó gondolkodási folyamatba. Egyértelmű volt, hogy ha megpróbálunk „kópiákat” készíteni az előadásokról, akkor azt színészek és drámapedagógusok bevonásával kell tennünk. Szükségünk volt tehát a színészeket adó vidéki színházakon kívül egy iskolára vagy civil szervezetre is, ahonnan drámatanárokat tudunk bevonni a munkánkba.

Fontos megemlítenünk, hogy a színházak megközelítésében a művészeti produktumok értékét többek közt egyedi, megismételhetetlen voltuk adja. A színházi szakmában előadások átadására inkább csak a kasszasiker musicalek világában van példa. A Mentőcsónak Egység azonban kész volt az előadásaira nem csupán művészeti alkotásként tekinteni, hanem olyan eszközt látni benne, amely akkor is működőképes és hasznos, ha a színházi elemeit mások másként interpretálják. Ha képesek vagyunk átadni a csomag színházi és drámapedagógiai elemeit, akkor ezzel olyan együttműködést generálhatunk színház és környezete között, ami addig esetleg nem létezett, és ami a színház társadalmi szerepvállalásának lehetőségét is növeli.

Az első regionális központ *Nyíregyházán* létesült 2015 szeptemberében, a Móricz Zsigmond Színház és a Vásárhelyi László Alapfokú Művészeti Iskola drámapedagógusainak együttműködésében. A nyíregyházi központ pályázati források bevonásával azóta hét további osztályt tudott bevonni a programba, és hat további osztállyal a következő tanév első felében kezdenek el dolgozni. A Nyíregyházi Regionális Központ ezzel már ugyanannyi diákot ért el összességében, mint a budapesti csapat. A színház saját TÁMOP-programjának is részévé tette a csomagot, ami által további osztályokba juthat el a program.

A nyíregyházi kollégák beszámolója szerint

„...az érzékenyítő csomag foglalkozásain a résztvevők hamar bevonódtak a helyzetekbe, érdekelte őket a szituáció és az azon keresztül megnyilvánuló probléma, a helyzetekben gondolkodva vettek részt a foglalkozáson. A módszer alkalmasnak bizonyult a mélyszegénységről, diszkriminációról való tapasztalati, érdemi gondolkodás pedagógiai helyzetének megterem-

⁵ A regionális központokról írt összegzés Fábán Gábor (Mentőcsónak Egység) munkája.

tésére. A módszer hozzájárult a társadalmi és személyes felelősség kérdéseinek érdemi vizsgálatához.”

Miskolcon a regionális központ a Miskolci Nemzeti Színházhoz kapcsolódott, drámapedagógusként a Szávitri Alapítvány munkatársa (Szeszák Szilvia) csatlakozott a központ működtetéséhez.

A miskolci regionális központtal arra a megállapodásra jutottunk, hogy az általunk kidolgozott módszert csupán ajánlásnak tekintjük a helyiek számára. Azt kértük tőlük, hogy készítsenek tervet arra, hogy ők a helyi adottságok ismeretében milyen elemeket vesznek át tőlünk és mikkel egészítik azt ki. A program helyi drámapedagógiai adaptációja elkészült, a következő tanévben ennek a tervnek alapján kezdik el a munkát közösen a színházzal.

A miskolci színház a programunkban szereplő előadásokat a jövő évtől fogja nagy előadásszámban játszani (a Szociopolyt a színház műsorába felvéve felnőtt közönség számára is tervezik játszani a következő évadban), emellett a színház igazgatója – Béres Attila – elkötelezett a színház osztálytermi munkája mellett is.

A következő évben Pécsen is szeretnénk létrehozni egy a fentiekhez hasonló regionális központot.

* * *

Programunk során többször is megfogalmaztuk: nem hiszünk a varázsszerekben, sőt azt sem állítjuk, hogy a világról csak egyféleképpen lehet gondolkodni. Amit viszont állítunk, hogy gondolkodni kell róla, hogy véleményünket, nézeteinket ne egy szupermarket polcáról vegyük le, ahol általában olcsó és nem túl jó minőségű árukat kínálnak. Abban bízunk, hogy a fenti visszajelzéseket író diákoknál annyit sikerült elérnünk, hogy bizalmatlanok legyenek a könnyű megoldásokat kínáló propagandával szemben.

Irodalom

Medgyesi Márton – Scharle Ágota (2012): *Felemelkedés közös erővel – A tartós mélyszegénység csökkentése célhoz kötött támogatások révén*. Budapest: Haza és Haladás Közpolitikai Alapítvány. <http://www.budapestinstitute.eu/uploads/Felemelkedeskozoserovel2.pdf> (utolsó letöltés: 2116. 09. 26.)

Policy Agenda (2016): *Létminimum 2015-ben Magyarországon*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung – Magyar Szakszervezeti Szövetség. <http://www.policyagenda.hu/uploads/files/Letminimum%202015%20áprilisvegleges.pdf> (utolsó letöltés: 2116. 09. 26.)